

Jonas Kazlauskas

Vilnius

LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS FONEMŲ DIFERENCIŲ ELEMENTŲ SISTEMA

Lietuvių kalbos fonologinė sistema dar labai nedaug tyrinėta¹. Šiame straipsnyje lietuvių kalbos balsių ir priebalsių fonemos bandomos paanalizuoti diferencinių elementų teorijos požiūriu. Ši teorija yra sukurta R. Jakobsono, G. Fanto ir M. Halės². Jie sudarė dvylikos binarinių diferencinių elementų sistemą, susidedančią iš šių elementų: 1) vokališkumas-nevokališkumas (vocalic-non-vocalic), 2) konsonantiškumas-nekonsonantiškumas (consonantal-non-consonantal), 3) kompaktiškumas-difuziškumas (compact-diffuse), 4) įtempimas-neįtempimas (tense-lax), 5) skardumas-duslumas (voiced-voiceless), 6) nazalumas-nenazalumas (nasal-oral), 7) tolydumas-netolydumas (continuant-discontinuos), 8) ryškumas-blausumas (strident-mellow), 9) abrupyvumas-neabrupyvumas (checked-unchecked), 10) periferiškumas-neperiferiškumas (grave-acut), 11) bemoliškumas-paprastumas (flat-plain),

¹ V. Metjuso straipsnis (W. Matthews, *The Affinities and Structure of Lithuanian*, – „Slavonic and East European Review“, XXXV, 84, London, 1956) šio straipsnio autoriui buvo neprieinamas. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų inventorių bandė nustatyti V. Vaitkevičiūtė, žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis, – „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (toliau – LKK), I, Vilnius, 1957; t. p., Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos, LKK, IV, Vilnius, 1961. Lietuvių kalbos fonologijos klausimai liečiami dar L. Hjelmslev, *Accent, intonation, quantité*, – „Studi Baltici“, VI, Roma, 1936–1937, L. Hjelmslev, „Études de phonétique dialectale dans la domaine letto-lituanien“, – „Scando Slavica“, II; J. Dambrauskaitė, Lietuvių kalbos foneminės balsių sistemos nustatymas, „Vilniaus Valstybinio Pedagoginio instituto Mokslo darbai“, III, 1957; E. P. Hamp, *Buividze Lithuanian Phonemes*, – „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics“, 's – Gravenhage, III, 1960. Б. И. Свещевичюс, *Простые гласные (монофтонги) современного литовского литературного языка*, Вильнюс, 1964 (rankraštis).

² Mintys, sudariusios šios teorijos užuomazgą, pirmą kartą buvo pareikštos R. Jakobsono 1939 m., žr. R. Jakobson, *Observations sur le classement phonologique des consonnes*, – „Proceedings of the Third International congress of phonetic sciences“, Chent, 1939. Visa dichotominė fonemų teorija buvo išdėstyta vėliau, žr. R. Jakobson, G. M. Fant, M. Halle, *Preliminaries to speech analysis*, Cambridge, 1955; R. Jakobson, M. Halle, *Fundamentals of language*, 's-Gravenhage, 1956 (abiejų veikalų vertimus į rusų kalbą žr. „Новое в лингвистике“, II, Москва, 1962).

12) diežiškumas-paprastumas (sharp-plain)³. Šie diferenciniai elementai sudaro universalią tipologinę schemą, tinkančią aprašyti bet kurios pasaulio kalbos diferencinių elementų sistemai. Dichotominė fonologijos teorija, nagrinėjanti fonemą, kaip diferencinių elementų mazgą, leidžia, tyrinėjant įvairių kalbų fonologines sistemas, panaudoti vieningą kriterijų – dvylika porų diferencinių elementų. Be to, diferencinių elementų, kuriais aprašoma bet kokia fonologinė sistema, skaičius visada yra mažesnis už fonemų skaičių.

Ši teorija ne kartą buvo tikrinama praktiškai, taikant ją įvairioms pasaulio kalboms, ir turi daug neginčijamų teigiamybių; ne be reikalo ji pastaruoju laikotarpiu labai plačiai naudojama tarybinių kalbininkų. Bet ji yra ribota, kadangi svarbu žinoti ne tik fonologinę kalbos sudėtį, bet ir kiekvienos fonemos distribuciją. (t.y. su kokiomis fonemomis ji gali sudaryti derinius, vartojama ji žodžio pradžioje, gale ar viduje ir t.t.), jos funkcinių krūvių.

Dėl to ir dėl kitų priežasčių ji susilaukė ir kritikos⁴. S. K. Šaumianas, remdamasis savo sukurtą dvilaispne fonologijos teorija⁵, kurioje fonema laikoma konstruktu (t. y. ligšiolinė fonemos sąvoka išskaidoma į dvi sąvokas – fonemoidą, priklausantį stebėjimo sričiai, ir fonemą, priklausančią abstrakcijos sričiai, atitinkamai išskaidoma ir diferencinio elemento sąvoka į diferentoroidą ir diferentorių), pasiūlė keturiolikos porų diferencinių elementų (diferentorių) sistemą⁶. Dvi opozicijas, vokališkumą-nevokališkumą ir konsonantiškumą-nekonsonantiškumą, jis sujungia į vieną – vokališkumą-konsonantiškumą ir išjungia ją iš diferencinių elementų (diferentorių) sistemos, perkeldamas į kulminatorių sistemą, o kompaktiškumo-difuziškumo opoziciją išskaido į dvi – kompaktiškumas-nekompaktiškumas, difuziškumas-nedifuziškumas, be to, įveda naujas opozicijas – sklendumas-nesklandumas, slankumas-neslankumas, ilgumas-trumpumas.

Nesileisdami į vienos ar kitos teorijos analizę, nagrinėdami lietuvių literatūrinės kalbos fonologinę sistemą šiame straipsnyje, daugiau remsimės ankstesne teorija, kaip sudarančia sąlygas paprasčiau aprašyti pačią sistemą. Akustiniai terminai diferenciniams elementams pavadinti čia vartojami, remiantis tuo, kad egzistuoja visų pripažintas tam tikrų akustinių ir artikuliacinių kalbos garso ypatybių ryšys.

Pradžioje reikia sustoti prie lietuvių literatūrinės kalbos fonemų inventoriaus. Anksčiau buvo minėta, kad jis jau buvo bandytas nustatyti. Šio bandymo duomenys yra paskelbti ir suponuojamas toks lietuvių literatūrinės kalbos fonemų inventorių: 1) 12 balsių fonemų: *i, i̇, e, ė* (tarptautiniuose žodžiuose), *ē, ē̇, u, ū, o, ȯ*,

³ Rusų kalboje vartojami šie terminai: 1) гласность—негласность, 2) согласность—несогласность, 3) компактность—диффузность, 4) напряженность—ненапряженность, 5) звонкость—глухость, 6) назальность—неназальность, 7) непрерывность—прерывность, 8) яркость—тусклость, 9) абруптивность—неабруптивность, 10) периферийность—непериферийность, 11) бемольная тональность—простая тональность, 12) дизная тональность—простая тональность.

⁴ Žr., pavyzdžiui, А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, Москва, 1960, p. 101—103.

⁵ Žr. С. К. Шаумян, Проблемы теоретической фонологии, Москва, 1962.

⁶ Žr. ten pat, p. 154 t. S. K. Šaumianas, modifikuoja ankstesnę fonologinę teoriją ir prieina prie universalios keturių tipų kulminatorių ir 14 porų diferentorių sistemos.

*a, ā, 2) 8 dvibalsių fonemos: ai, au, ei, eu, ui, di, ie, uo, 3) 45 priebalsių fonemos*⁷. Viso susidarytų 65 fonemos. Bet šis lietuvių kalbos fonemų inventorius, mano nuomone, reikalauja pataisų. Visų pirma, vargu ar reikia pripažinti fonemą *ę*. Garsas *ę* pasitaiko kartais tarptautiniuose žodžiuose (pavyzdžiui, *poetas*), čia jo egzistencija priklauso aiškiai nuo fonetinės padėties (jis eina po balsio *o*). Kitur tarptautiniuose žodžiuose, kur šio garso fonetinė padėtis yra tokia, kaip ir savuose žodžiuose, jis tariamas kaip ir savų žodžių *e*, plg., pavyzdžiui, *lėmą* ir *lėpti*, *šėpingas* ir *šėpti*, *metodas* ir *metù*, *bemòlis* ir *berańkis* ir t.t. Noras įvesti naują fonemą *ę* į literatūrinę kalbą sunkiai suprantamas, be to, kalbos praktika šias pastangas pavertė beviltiškomis. Nėra jokio loginio pamato vadinamuosius grynuosius dvibalsius laikyti vienafonemiais, o vadinamuosius mišriuosius dvibalsius – dvifonemiais. Kad mišrieji dvigarsiai yra dvifonemiai, tai įrodė V. Vaitkevičiūtė. Prie jos pateiktų argumentų galima būtų dar pridėti kvazihomonimų, rodančių abiejų dvigarsių sandų savarankiškumą ir rodančių, kad vienas ir kitas dvigarsio sandas turi net žodžių (nekalbant jau apie morfemas) garsinio apvalkalo skiriamąją funkciją, plg., pavyzdžiui, *kálti* : *kélti*, *kařkti* : *kuřkti*, *kańštas* : *kińštas*, *kuřgti* : *keřgti*, *peřšti* : *piřšti*, *kańštis* : *kařštis*, *kaltas* : *kařtas*. Bet negalima grynujų dvibalsių laikyti vienafonemiais. Kad *ui* tikrai yra dvifonemis, rodo *gùiti* : *gùja*, *dùiti* : *dùjo*, *zùiti* : *zùja*. Be to, grynujų dvibalsių dvifonemiškumą rodo taip pat kvazihomonimai, rodą ir vieno, ir kito sando sugebėjimą skirti garsinį žodžio (nekalbant jau apie morfemas) apvalkalą, plg. *kaįsti* : *keįsti*, *išpaikti* : *išpuikti*, *laikas* : *laũkas* ir pan., be to, plg. dar *lieti* : *limti*, *kiėtis* : *kiřtis*, *kietas* : *kiltas*, *kuòpti* : *kuńpti*, *kuokėlė* : *kulkėlė*, *reikti* : *reńkti* (rengti), *kairà* : *kanrà* ir pan. Taigi grynuosius dvibalsius taip pat reikia laikyti dvifonemiais, ir į antrąją dvigarsio *uo* dalį reikia žiūrėti kaip į fonemų *o* ir *a* archifonemą, atsiradusią aiškiai apibrėžtoje fonetinėje pozicijoje – po balsio *u* dvigarsyje (fonemų *a* ir *o* neutralizacijos pozicija). Dvi balsių fonemos lietuvių kalboje sudaro dvigarsius tuo atveju, jeigu jos priklauso vienam skiemeniui (tarp jų nėra skiemenų riba), plg. *kie-tas*, bet *pasi-elgti*; *laũ-kas*, bet *pa-upỹs*; *keį-sti*, bet *nė-ima* ir pan.

Vadinasi, lietuvių literatūrinės kalbos fonemų inventorius atrodo taip: 1) balsių fonemos *e, ē, ė, i, ī, a, ā, o, ō, u, ū*; 2) priebalsių fonemos: *j, r, ř, l, l̃, p, p̃, b, b̃, m, m̃, f, f̃, v, ṽ, t, t̃, d, d̃, n, ñ, c, ė, dz, d̃z, ė, ė̃, d̃ž, d̃ž̃, s, š, z, ž, š, š̃, ž, ž̃, k, k̃, g, g̃, ch, ch̃, h, h̃*. Jį sudaro 11 balsių ir 45 priebalsių fonemos – viso 56 fonemos⁸.

Visas lietuvių literatūrinės kalbos fonemas galima aprašyti, operuojant devyniomis šių diferencinių elementų poromis: 1) vokališkumas-nevokališkumas, 2) konsonantiškumas-nekonsonantiškumas, 3) difuziškumas-nedifuziškumas, 4) kompaktiškumas-nekompaktiškumas, 5) periferiškumas-neperiferiškumas, 6) įtempimas-neįtempimas, 7) tolydumas-netolydumas, 8) skardumas-duslumas, 9) diežiškumas-paprastumas (žr. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų identifikacijos lentelę 76 p.).

⁷ Žr. V. Vaitkevičiūtė, min. str., LKK, I; LKK, IV. Ta pačia proga reikia pastebėti, kad negalima vadinamus suminkštintus lietuvių kalbos priebalsius laikyti kietų priebalsių fonemų variantais. Juk prieš priešakinės eilės balsius lietuvių literatūrinėje kalboje kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicijos neutralizuojamos, ir čia mes turim šių priebalsių neutralizacijos poziciją, o archifonemos akustiškai artimesnės minkštiesiems priebalsiams.

⁸ Reikia pažymėti, kad fonemos *o, f, f̃, ch, ch̃, h, h̃* vartojamos tik tarptautinėje leksikoje.

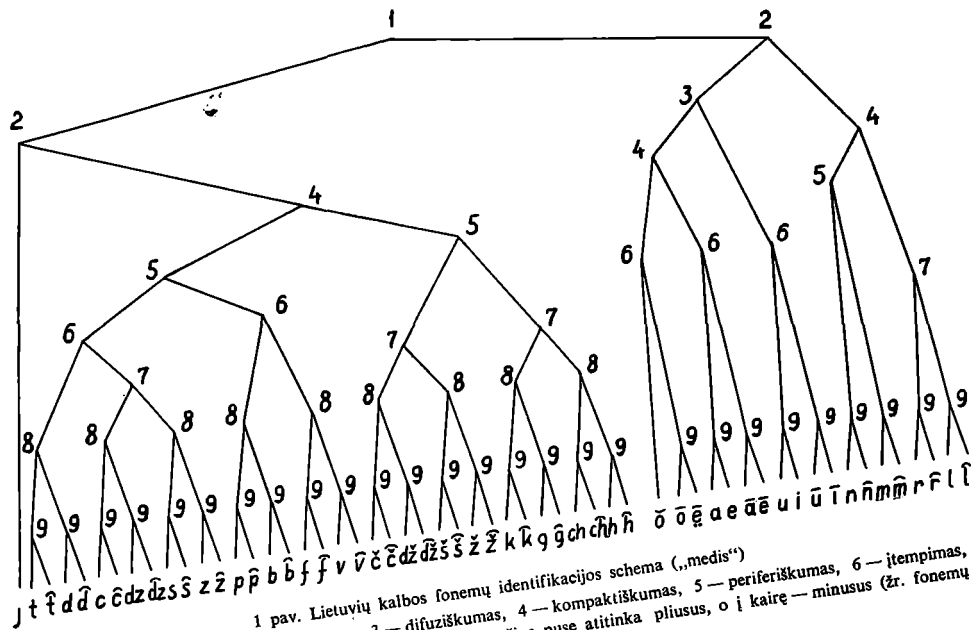
Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų identifikacijos lentelė*

Diferenciniai elementai	Fonemos																									
	j	t	ĭ	d	Ď	c	Ĉ	dz	dž	s	š	z	ž	p	p̂	b	b̂	f	f̂	v	v̂	č	ĉ	dž	ċ	
1. Vokališkumas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Konsonantiškumas	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3. Difuziškumas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4. Kompaktiškumas	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. Periferiškumas	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
6. Įtempimas	0	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	0
7. Tolydumas	0	0	0	0	0	-	-	-	-	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-
8. Skardumas	0	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+
9. Diežiškumas	0	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-

Diferenciniai elementai	Fonemos																												
	š	š̂	ž	ž̂	k	k̂	g	ĝ	ch	cĥ	h	ĥ	o	ô	ę	a	e	ā	ē	u	ū	i	ū	n̂	m̂	r̂	l̂	ī	
1. Vokališkumas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2. Konsonantiškumas	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. Difuziškumas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. Kompaktiškumas	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	0	0	0	0	-	-	-	-	-
5. Periferiškumas	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-
6. Įtempimas	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	+	0	0	0	0	0
7. Tolydumas	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8. Skardumas	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9. Diežiškumas	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	0	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+

Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų sistema gali būti pavaizduota išsiskiriančių „medžių“ (žr. tokį medį 77 p.). Iš kiekvieno šio „medžio“ taško, atitinkančio kokį diferencinį elementą, išeina dvi šakos. Šaka, einanti į dešinę, rodo šio elemento egzistavimą, o šaka, einanti į kairę, jo nebuvimą. Galimybė pavaizduoti fonologinę sistemą kaip „medį“ reiškia, jog kiekviena fonema gali būti apibrėžiama tokio tipo algoritmu (veikiančių tam tikra tvarka determinuotų taisyklių sistema): nuosekliai pateikiami klausimai, ar fonema turi tam tikrą diferencinį elementą. Atsakius į vieną klausimą teigiamai ar neigiamai, pateikiamas panašus kitas klausimas ir t.t. Fonema gali būti išskirta po dviejų klausimų, plg. *j*, ar po septynių klausimų (daugiausia), plg. *t*, *ī* ar *d*, *đ*.

* Kiekvienas iš diferencinių elementų gali turėti teigiamą (+) ar neigiamą (-) reikšmę. Ženklas 0 ties fonemą reiškia, kad juo pažymėtas diferencinis elementas neturi reikšmės, identifikuojant tą fonemą. Iš lentelės matyti, kad, pavyzdžiui, fonema *h* turi nevokališkumo, konsonantiškumo, kompaktiškumo, periferiškumo, tolydumo, skardumo, paprastumo (nediežiškumo) diferencinius elementus, o difuziškumas, įtempimas neturi reikšmės, atskiriant šią fonemą nuo kitų fonemų. Tuo būdu ženklas + reiškia, kad: 1) elementas yra relevantinis, 2) fizinis fonemos koreliatas atitinka teigiamą elemento reikšmę; ženklas - reiškia, kad: 1) elementas relevantinis, 2) fizinis koreliatas atitinka neigiamą elemento reikšmę, ženklas 0 reiškia, kad elementas nerelevantinis.

1 pav. Lietuvių kalbos fonemų identifikacijos schema („medis“)
 1 — vokališkumas, 2 — konsonantiškumas, 3 — difuziškumas, 4 — kompaktiškumas, 5 — periferiškumas, 6 — įtempimas,
 7 — tolydumas, 8 — skardumas, 9 — diežiškumas. Šakos į dešinę pusę atitinka plusus, o į kairę — minusus (žr. fonemų
 identifikacijos lentelę).

Vokališkumo-nevokališkumo opozicijos pagrindas yra balso stygų vibracijos, susijusios su laisvu oro srovės ėjimu per balso trakta, buvimas ar nebuvimas. Konsonantiškumo-nekonsonantiškumo opozicija suponuoja šlamesio ar trenksmo, susidariusio dėl kliūties oro srovei balso trakte, buvimą ar nebuvimą. Tariant balsius, trakte nebūva kokios kliūties, o tariant priebalsius, atsiranda barjeras, sudarąs visišką užtvarą oro srovei ar turbulentinio šlamesio ar trenksmo šaltinį. Balsiai — fonemos, turinčios vokališkumo (+) ir neturinčios konsonantiškumo (–) diferencinio elemento. Beveik visi priebalsiai — fonemos, turinčios konsonantiškumo (+) ir neturinčios vokališkumo (–) diferencinio elemento. Vadinamieji sonoriniai priebalsiai, t.y. šaliniai *l, l̃* ir netolydieji *r, r̃*, nosiniai *m, m̃, n, ñ* turi ir vokališkumo, ir konsonantiškumo diferencinius elementus. Sudarant šiuos priebalsius, kliūtis balso trakte buvimas derinamas su laisvu keliu oro srovei: oro srovės kelias gali būti atidaromas ar pridaromas pakaitomis (*r, r̃*); uždarytas centrinis kelias, o atidarytas šalinis (*l, l̃*); uždarytas kelias oro srovei per burną ir atidarytas į nosies vidų (*m, m̃, n, ñ*). Lietuvių kalbos priebalsis *j* artikuliaciniu, akustiniu ir perceptyviu atžvilgiu gana artimas balsiui *i*. Tai rodo ir tokie atvejai, kaip *dūiti-dūjo, gūiti-gūja, ūiti: ūja, zūiti: zūja*. Todėl, mūsų nuomone, lietuvių kalbos fonemą *j* galima aprašyti kaip slankiąją fonemą (angl. *glid*), turinčią nevokališkumo ir nekonsonantiškumo diferencinius elementus. Ji sudarytų tartum pereinamąją grandį tarp balsių ir priebalsių fonemų sistemos. Taigi dvi šių diferencinių elementų poros leidžia skirti keitrus lietuvių kalbos fonemų klases: 1) visi balsiai turi vokališkumo ir nekonsonantiškumo diferencinius elementus, 2) priebalsis *j* — nevokališkumo ir nekonsonantiškumo, 3) priebalsiai *l, l̃, r, r̃, m, m̃, n, ñ* — vokališkumo ir konsonantiškumo, 4) visi kiti priebalsiai turi nevokališkumo ir konsonantiškumo diferencinius elementus. Šių diferencinių elementų opozicijos, kaip matyti, apima visas 56 fonemas.

Kompaktiškumo ir difuziškumo diferencinių elementų skirtumas priklauso nuo rezonuojančių sričių, esančių prieš maksimalaus balso trakto susiaurėjimo tašką ar po jo, apimties ir formos. Balsių kompaktiškumas didėja, didėjant balso trakto maksimalaus susiaurėjimo vietos skersiniam piūviui. Vadinasi, atviri balsiai yra kompaktiškiausi, o uždari — difuziškiausi. Lietuvių literatūrinės kalbos kompaktiškais balsiais gali būti laikomi žemutinio pakilimo *a, e, ā, ē*, o difuziškais — aukštinio pakilimo *u, i, ū, ī*. Vidurinio pakilimo balsiai *o, ē, o*, lyginant juos su *a, e, ā, ē*, yra difuziški, o lyginant su *u, i, ū, ī*, yra kompaktiški. Tuo būdu, laikant kompaktiškumą ir difuziškumą vienos opozicijos nariais, kurių vienas gali būti pažymėtas +, o kitas —, *o, ē, o* reikėtų žymėti ±. Norint nuosekliai išlaikyti binariškumo principą (išvengti kompleksinių diferencinių elementų su ženklais ±), šią opoziciją, aprašant lietuvių kalbos fonemas, prisieina išskaidyti į dvi opozicijas: difuziškumas-nedifuziškumas ir kompaktiškumas-nekompaktiškumas. Šiuo atveju balsių fonemos *a, e, ā, ē* yra kompaktiškos, *u, i, ū, ī* — difuziškos, o *o, o, ē* — nekompaktiškos ir nedifuziškos. Kompaktiškų priebalsių fonemų rezonuojančios srities, esančios prieš maksimalų susiaurėjimo tašką, apimtis yra didesnė, negu nekompaktiškų. Todėl priebalsiai, sudaromi prie kietojo gomurio ar toliau į burnos užpakalį, yra kompaktiškesni, negu priebalsiai, sudaromi priekinėje burnos dalyje. Kompaktiškosios priebalsių fonemos literatūrinėje kalboje gali būti *č, č̃, dž, dž̃, š, š̃, ž, ž̃, k, k̃, g, g̃, ch, ch̃, h, h̃*, o nekompaktiškosios — *t, t̃, d, d̃, c, c̃, dz, dz̃, s, s̃, z, z̃, p, p̃, b, b̃, f, f̃, v, ṽ*. Nekompaktiškomis fonemomis fonemų, turinčių ir vokališkumo, ir kon-

sonantiškumo diferencinius elementus, posistemyje reikia laikyti *m*, *m̃*, *n*, *ñ*, o kompaktiškoms *r*, *r̃*, *l*, *l̃*. Difuziškumo-nedifuziškumo diferenciniai elementai priebalsiams yra nerelevantiniai (0), nes jie nepadeda atskirti jų nuo kitų fonemų. Tuo būdu difuziškumo-nedifuziškumo ir kompaktiškumo-nekompaktiškumo diferencinių elementų opozicijos apima 55 fonemas.

Periferiškumo-neperiferiškumo diferencinių elementų skirtumą sudaro tai, kad periferinės fonemos, pavyzdžiui, lūpiniai ir gomuriniai priebalsiai, turi didesnę rezonatorių, negu neperiferinės fonemos, pavyzdžiui, liežuvio priešakiniai ar viduriniai priebalsiai. Pagal šį požymį lietuvių literatūrinėje kalboje lūpiniai ir gomuriniai *p*, *p̃*, *b*, *b̃*, *m*, *m̃*, *f*, *f̃*, *v*, *ṽ*, *k*, *k̃*, *g*, *g̃*, *ch*, *ch̃*, *h*, *h̃*, yra periferinės fonemos, o dantiniai *t*, *t̃*, *d*, *d̃*, *n*, *ñ*, *s*, *s̃*, *z*, *z̃*, alveoliniai *š*, *š̃*, *ž*, *ž̃*, dantinės afrikatos *c*, *c̃*, *dz*, *dz̃*, afrikatos *č*, *č̃*, *dž*, *dž̃* yra neperiferinės. Šių diferencinių elementų apimtis yra 40 fonemų. Kitoms fonemoms šis požymis yra nerelevantinis (0).

Įtemptosios fonemos tariamos ryškiau, negu neįtemptos. Gali būti įtempti liežuvio raumenys, balso angos ar balso trakto sienelės. Didesnis įtempimas susijęs su didesne viso balso trakto deformacija, palyginti su jo neutralia padėtimi. Įtempti garsai būva paprastai ilgesni, negu neįtempti. Lietuvių kalboje įtemptosios priebalsių fonemos yra *c*, *c̃*, *dz*, *dz̃*, *s*, *s̃*, *z*, *z̃*, palyginti su neįtemptomis *t*, *t̃*, *d*, *d̃*, ir *f*, *f̃*, *v*, *ṽ*, palyginti su neįtemptosiomis *p*, *p̃*, *b*, *b̃*. Kitiems priebalsiams šis požymis yra nerelevantinis (0). Šis požymis yra relevantinis ir balsiams. Visi ilgieji lietuvių kalbos balsiai skiriasi nuo trumpųjų didesniu įtempimu. Ilgumas lietuvių literatūrinėje kalboje yra prosodinis, o ne foneminis. Čia skiemenys gali būti ilgi ir trumpi: ilgas skiemenis gali sudaryti dviejų balsių fonemų junginiai (*aū-ti*), balsio ir sonorinio priebalsio junginiai (*kil-ti*) ar vienas įtemptas balsis, o trumpus skiemenis paprastai sudaro neįtemptas balsis vienas ar su nesonoriniais priebalsiais (*vi-sas*). Tuo būdu įtemptosiomis balsių fonemomis laikytinos *ā*, *ē*, *ē̃*, *ō*, *i*, *ū*, o neįtemptosiomis – *a*, *e*, *o*, *i*, *u*. Vadinasi, ši diferencinių elementų opozicija apima 31 fonemą.

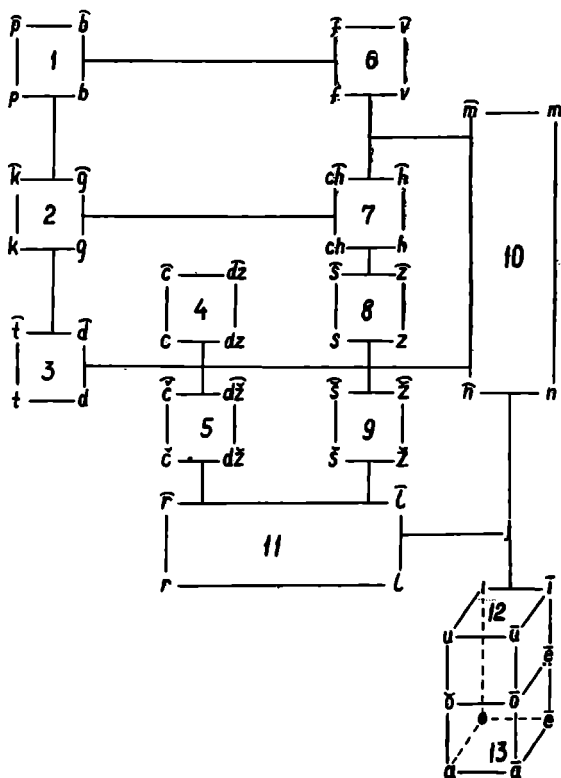
Tolydumo-netolydumo diferencinių elementų opozicijos pagrindas yra buvimas ar nebuvimas vieno ar kelių oro srovės pertraukimų. Sprogtamiesiems priebalsiams charakteringas visiškas balso trakto uždarymas. Sudarant tolydžiuosius sklandžiuosius *l*, *l̃*, centrinio kelio uždarymas derinamas su šalinio praėjimu, o sudarant netolydžiuosius *r*, *r̃*, vienu ar daugiau liežuvio galiuko dūžių pertraukiama ar sutrukdoma oro srovė. Pagal šį požymį tolydieji *l*, *l̃*, *s*, *s̃*, *z*, *z̃*, *š*, *š̃*, *ž*, *ž̃*, *ch*, *ch̃*, *h*, *h̃* atskiriami nuo netolydžių *r*, *r̃*, *c*, *c̃*, *dz*, *dz̃*, *č*, *č̃*, *dž*, *dž̃*, *k*, *k̃*, *g*, *g̃*. Šių diferencinių elementų opozicija reikšminga 28 fonemoms.

Skardumo-duslumo diferencinių elementų opozicija priklauso nuo balso stygų virpėjimo ar nevirpėjimo ir apima visas priebalsių fonemas, išskyrus *j*. Pagal šį požymį dusliosios fonemos atskiriamos nuo skardžių.

Diežiškumo-paprastumo diferencinių elementų opozicijos pagrindas yra burnos tuštumos sumažėjimas ar nesumažėjimas dėl dalies liežuvio pakilimo prie kietojo gomurio. Ši papildoma artikuliacija, vadinama palatalizacija, vyksta kartu su pagrindine artikuliacija ir susijusi su faringalinio praėjimo paplatėjimu, palyginti su jo padėtimi, būdinga paprastam priebalsiui. Ši opozicija apima visas lietuvių kalbos priebalsių fonemas, išskyrus *j*. Tos pačios opozicijos pagrindu lietuvių kalbos balsių fonemos skiriamos irgi į diežiškąsias (priešakinės eilės) fonemas *e*, *ē*,

e, i, j ir paprastasias (užpakalinės eilės) – *a, ā, ō, ō, u, ū*. Tuo būdu šios opozicijos apimtis labai didelė – ji apima 55 fonemas.

Bet kurią lietuvių kalbos fonemą galima aprašyti kaip čia panagrinėtų diferencinių elementų kombinaciją. Devynių porų diferencinių elementų susikryžiavimas sudaro 56 lietuvių kalbos fonemas. Šios fonemos sudaro tam tikrą opozicijų sistemą, kurią galima pavaizduoti tokia schema:

2 pav. Lietuvių literatūrinės kalbos fonologinio modelio schema

Būdinga lietuvių literatūrinės kalbos fonologinio modelio ypatybė ta, kad 44 priebalsių fonemos sudaro 11 simetriųjų keturkampių, o 8 balsių fonemos – 2 tokius keturkampius. Taigi fonologinį modelį charakterizuoja net 13 simetriųjų keturkampių. Devyni priebalsių keturkampiai (1–9) sudaryti vienodai – juos sudaro izomorfinės keturių fonemų opozicijos pagal dvi diferencinių elementų poras (skardumas-duslumas ir diežiškumas-paprastumas). Keturkampio viduje viena fonema nuo kitos kaimyninės (horizontalia ar vertikalia kryptimi) skiriasi tik vienu

diferenciniu elementu, pavyzdžiui, \hat{p} nuo \hat{b} – duslumu, o nuo p – diežiškumu ir pan. Dešimtas keturkampis jungia nosines fonemas, o vienuoliktasis sklandžiausias. Dešimtojo keturkampio viduje fonema skiriasi nuo kaimyninės fonemos taip pat pagal dvi diferencinių elementų poras (periferiškumas-neperiferiškumas, diežiškumas-paprastumas), pavyzdžiui, \hat{m} nuo m skiriasi diežiškumu, o nuo \hat{n} – periferiškumu ir pan. Vienuoliktame keturkampyje fonema nuo kaimyninės fonemos skiriasi irgi pagal dvi diferencinių elementų poras (tolydumas-netolydumas, diežiškumas-paprastumas), pavyzdžiui, \hat{r} nuo \hat{l} skiriasi netolydumu, o nuo r diežiškumu ir pan. Balsių keturkampiuose kaimyninės fonemos atskiriamos viena nuo kitos taip pat pagal dvi diferencinių elementų poras (įtempimas-neįtempimas, diežiškumas-paprastumas), pavyzdžiui, \hat{i} nuo u skiriasi diežiškumu, o nuo \hat{i} – neįtempimu.

Keturios fonemos, sudarančios vieną keturkampį, visoms joms bendrų diferencinių elementų visuma skiriasi nuo visų kitų keturkampių:

1. abilūpinėms sprogstamosioms fonemoms būdingas nekompaktiškumo, periferiškumo, neįtempimo derinys;

2. gomurinėms sprogstamosioms – kompaktiškumo, periferiškumo, neįtempimo derinys;

3. dantinėms sprogstamosioms – nekompaktiškumo, neperiferiškumo, neįtempimo derinys;

4. dantinėms afrikatoms – nekompaktiškumo, neperiferiškumo, įtempimo, netolydumo derinys;

5. alveolinėms afrikatoms – kompaktiškumo, neperiferiškumo, netolydumo derinys;

6. lūpinėms pučiamosioms – nekompaktiškumo, periferiškumo, įtempimo derinys;

7. gomurinėms pučiamosioms – kompaktiškumo, periferiškumo, tolydumo derinys;

8. dantinėms pučiamosioms – nekompaktiškumo, neperiferiškumo, įtempimo, tolydumo derinys;

9. alveolinėms pučiamosioms – kompaktiškumo, neperiferiškumo, tolydumo derinys;

10. nosinėms – vokališkumo, konsonantiškumo, nekompaktiškumo derinys;

11. sklandžiosioms – vokališkumo, konsonantiškumo, kompaktiškumo derinys;

12. aukšutinio pakilimo balsių fonemoms – vokališkumo, nekonsonantiškumo, difuziškumo derinys;

13. žemutinio pakilimo balsių fonemoms – vokališkumo, nekonsonantiškumo, nedifuziškumo, kompaktiškumo derinys.

1, 2, 6, 7 keturkampių fonemas jungia bendras periferiškumo diferencinis elementas, o 3, 4, 5, 8, 9 keturkampių fonemas jungia neperiferiškumo diferencinis elementas, ir jie abu susikryžiuoja dešimtajame keturkampyje. 1, 2, 3, 4, 5 keturkampių fonemas jungia bendras netolydumo požymis, 6, 7, 8, 9 – bendras tolydumo požymis, ir jie abu susikryžiuoja vienuoliktame keturkampyje. Priebalsis j sudaro tartum pereinamąją grandį iš priebalsių sistemos į balsių sistemą.